

громадянина. Держава встановлює механізм власної публічно-правової відповідальності, бере також на себе обов'язок забезпечення можливості її реалізації та доступності для громадян [10, с. 3].

Для реалізації політичної функції держави у сфері забезпечення та захисту прав і свобод людини в Україні, необхідне вирішення важливих завдань, а саме: по-перше, формування системи правової безпеки людини із зазначенням умов, підстав, гарантій такої безпеки; по-друге, виявлення чинників небезпеки для людини і встановлення системи відповідальності; по-третє, формування стратегії й політики правової безпеки людини.

Висновки. Сьогодні перед усіма сучасними державами постає проблема формування нового світового порядку, який би забезпечив безпеку всіх народів і країн, сприяв їх співпраці на основі принципу

гармонізації національних і міжнародних інтересів. Відтак глобалізація сприяє об'єднанню держав перед загрозою глобальних проблем і вносять суттєві зміни в їх внутрішню та зовнішню політику. Виникає необхідність створення глобальної системи протидії цим викликам і загрозам, об'єднати зусилля всіх держав для нейтралізації негативних наслідків глобалізаційних процесів.

Таким чином, політична функція сучасних держав трансформується під впливом глобалізаційних процесів у світі і є їх повним відображенням. Дослідження цієї функції на сучасному етапі цивілізаційного розвитку, здійснення її аналізу та прогнозування дає змогу визначити пріоритетні напрями, які забезпечуватимуть здійснення ідеї суспільства як справедливої системи співпраці вільних і рівноправних членів громадянського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пиголкин А.С. Теория государства и права : [ученик] / [А.С. Пиголкин, А.Н. Головистикова, Ю.А. Дмитриев] ; под ред. А.С. Пиголкина, Ю.А. Дмитриева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Высшее образование, 2008. – 743 с.
2. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : [навч. посібник] / П.М. Рабінович. – вид 6-е. – Харків : Консум, 2002. – 160 с.
3. Марченко М.Н. Проблемы теории государства и права : [учебное пособие] / М.Н. Марченко. – М. : Юрист, 2001. – 656 с.
4. Загальна теорія держави і права : [підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл.] / [М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.] ; за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – Х. : Право, 2010. – 584 с.
5. Морозова Л.А. Влияние глобализации на функции государства / Л.А. Морозова // Государство и право. – 2006. – № 6. – С. 101–107.
6. Удовика Л.Г. Трансформація правової системи в умовах глобалізації: антропологічний вимір : [монографія] / Л.Г. Удовика. – Х. : Право, 2011. – 552 с.
7. Нерсисянц В.С. Процессы универсализации права и государства в глобализирующемся мире / В.С. Нерсисянц // Государство и право. – 2005. – № 5. – С. 38–47.
8. Цивилизационная структура современного мира в 3-х т. / под ред. Ю.Н. Пахомова, Ю.В. Павленко. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 1: Глобальные трансформации современности. – 687 с.
9. Лукашук И.И. Глобализация, государство, право, XXI век : [монография] / И.И. Лукашук – М. : Спарк, 2000. – 279 с.
10. Ковальський В. Конституція як молитва справжнього українця / В. Ковальський // Юридичний вісник України. – 2010. – № 25–26. – С. 3.

УДК 340.0

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВА ЛЮДИНИ НА ЖИТТЯ

THE GENERAL CHARACTERISTICS OF THE HUMAN RIGHT TO LIFE

Кузьменко Я.П.,

здобувач

Запорізького національного університету

У статті досліджено різні погляди вчених щодо визначення поняття права людини на життя та запропоновано авторське розуміння розглянутого природного права. Акцентовано увагу на наявності двохелементної та трьохелементної структури змісту права людини на життя. Виокремлено внутрішні елементи права людини на життя.

Ключові слова: життя, право на життя, зміст, елементи, структура права людини на життя.

В статье исследованы различные взгляды ученых относительно определения понятия права человека на жизнь и предложено авторское понимание рассматриваемого естественного права. Акцентируется внимание на наличие двухэлементной и трехэлементной структуры содержания права человека на жизнь. Выделены внутренние элементы права человека на жизнь.

Ключевые слова: жизнь, право на жизнь, содержание, элементы, структура права человека на жизнь.

This article explores the different views of scholars on the definition of the right to life and invited the author considered understanding of natural law. Attention is focused on the presence two-element and three-element structure content of the right to life. Internal elements are pointed out human rights to life.

Key words: life, right to life, meaning, the elements, the structure of the human right to life.

Постановка проблеми. Право на життя як форму руху матерії мають усі живі істоти. Проте щодо людини це право має значно глибший зміст. Лише людина наділена розумом і свідомістю, тому є вищою соціальною істотою, оскільки її життя нероздільне від суспільного розвитку. Без життя (права на нього) втрачають свою вагу інші природні і соціальні цінності: навколишнє середовище, матеріальний достаток, мирне існування, розвиток демократії.

Право на життя – це складний, багатофункціональний інститут, що має різноманітні зв'язки і відносини з іншими правовими, державними і громадськими інститутами. Звідси його специфічні особливості у формуванні, функціонуванні та внутрішній побудові.

Разом з тим, наукою не вироблено єдиного підходу щодо дослідження даного феномену.

Стан дослідження. Вчені-юристи активно досліджують проблеми здійснення права людини на життя. Серед відомих науковців-правників необхідно відзначити Л. Красавчикову, М. Малєїну, О. Єрмолаєва, З. Ромовську, О. Красовського, М. Ковальова, О. Тихомирова, Р. Стефанчука та багатьох інших. Проте, незважаючи на значну кількість наукових робіт, ця актуальна проблема вимагає подальших розробок.

Мета статті – здійснення загальної характеристики природного права людини на життя шляхом аналізу окремих його аспектів (поняття, зміст, структура).

Виклад основного матеріалу. Для визначення права людини на життя необхідно з'ясувати, що слід розуміти під поняттям життя людини.

Життя – поняття багатозначне і змінює свій зміст залежно від галузі застосування. Існують різні визначення, тлумачення життя, особливості яких пояснюються специфікою тих галузей знань, у рамках яких ці визначення сформульовані. Наприклад, релігія,

біологія, медицина, філософія, соціологія та інші науки відображають своє бачення людського життя як феномену природи.

Так, в енциклопедичному словнику життя трактується як одна з форм існування матерії, що закономірно виникає за певних умов у процесі її розвитку [1, с. 442]. О. Шмідт визначає життя як особливу форму руху матерії, форму, яка виникла і могла виникнути лише на певній стадії розвитку нашої планети за наявності певних умов, що забезпечують хімічний перехід від неорганічного до органічного, тобто синтез білка, з виникненням якого виникло також і життя [2, с. 404]. З медичної точки зору життя – одна з вищих форм руху і організації матерії [3, с. 235]. З точки зору соціології, життя – це сукупність різноманітних видів та форм спільної діяльності людей, що спрямована на забезпечення умов та засобів існування, реалізацію потреб [4, с. 17].

Найбільш повне визначення життя як живого дав О. Ничипорович, який життя визначав як систему добре збалансованих взаємозалежних перетворень органічних речовин, основою якої є атоми вуглецю [5, с. 99].

На думку А. Головістікової, життя – це самостійно виникаючий, саморегулюючий, соціально-інтегрова-

ний, взаємопов'язаний з навколишнім середовищем процес, який здійснюється на основі багаторівневої білкової системи вищого ступеня складності (людина) [6, с. 31].

Життя людини багатогранне та багатоаспектне. Однак життя цікаве праву, насамперед, як фізичне існування людини. При цьому необхідно відзначити, що спочатку життя виступало виключно як об'єкт правової охорони, тобто об'єкт правового впливу, спрямованого на захист від правопорушників та наслідків їх протиправної поведінки.

Право на життя і життя – поняття не тотожні. Право – це соціальна категорія, а життя – біологічна. Саме біолого-соціальна сутність людини дозволила їй законодавчо захистити своє життя, звівши природне право на життя (на рівні фізіологічного існування – право бути, жити) у ранг позитивного. Тому право на життя – це природна, невід'ємна від особистості та гарантована нормами внутрішнього законодавства, міжнародно-правовими актами можливість захисту недоторканності життя та свободи розпорядження ним.

Таким чином, право на життя, на відміну від самого життя, більшою мірою пов'язано з нормативним регулюванням, у той час як життя, у розумінні сукупності біохімічних процесів, з моменту виникнення до припинення обумовлено і залежить лише від певних зовнішніх чинників, до яких не відносяться правотворчість у будь-яких формах. У свою чергу, право на життя, як і будь-яке інше суб'єктивне право, набуває свою цінність тільки в державі.

Варто зазначити, що серед науковців немає єдності думок щодо визначення поняття права людини на життя.

Так, Л. Ольховик, зазначає, що в сучасному розумінні право на життя розглядається як особисте немайнове право фізичної особи, що виникає з приводу особистого немайнового блага, яким є життя людини [7, с. 164].

Н. Кальченко стверджує, що право на життя – це природна, невід'ємна від людини можливість захисту недоторканності життя і свободи розпорядження нею, гарантована нормами внутрішнього законодавства і міжнародно-правовими актами [8, с. 75].

Подібної позиції притримується і Г. Романовський, який зазначає, що право на життя є основним правом людини, закріпленим як основними міжнародними документами у сфері прав людини, так і національними конституціями [9, с. 79].

О. Рогова вказує, що право людини на життя – це свобода людини безпосередньо реалізовувати можливість, які вона має внаслідок своєї належності до виду *Homo sapiens*, та задовольняти необхідні сутнісно-якісні біологічні, соціальні, духовні, економічні та інші потреби, неподільні із самою людиною, що об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути всезагальними [10, с. 13].

Право на життя – це фундаментальне, невідчужуване, абсолютне право людини, яке означає, що держава гарантує захист від посягань на життя та позбавлення життя, підтримку життя та сприян-

ня його продовженню, – таке визначення пропонує К. Перевозчикова [11, с. 16].

В. Макрінська право на життя трактує наступним чином – це право на гідне людське існування, що включає в себе цілий ряд так званих суміжних прав (на освіту, на охорону здоров'я, на свободу від принизливого або нелюдського поводження, на повагу до приватного і сімейного життя тощо) [12, с. 51].

Ф. Люшер, визначаючи право на життя за кожним з людських істот з моменту народження, допускає можливість людини вільно розпоряджатися собою. Людина, на думку Ф. Люшера, може жити за своїм вибором; отже, їй не можна нав'язувати певний образ життя або забороняти будь-який життєвий ритуал в ім'я заздалегідь встановленої моральної концепції. Законом можуть заборонятися лише дії, що посягають на свободу інших осіб, а, отже, шкідливі або антигромадські [13, с. 91].

Враховуючи вищевикладене, ми можемо сформулювати наступне визначення права людини на життя: це сумарне суб'єктивне право, що припускає передбачену для індивіда нормами об'єктивного права міру можливої поведінки по користуванню життям як соціальним благом у цілях підтримки свого біологічного існування і саморозвитку особистості, здійснювану індивідом за допомогою його власних фактичних і юридичних дій, включаючи вимоги до інших суб'єктів права, крім держави, а також забезпеченням з боку держави і суспільства абсолютним обов'язком щодо збереження, охорони і забезпечення гідного життя.

Змісту прав людини притаманні різні аспекти, внаслідок того, що права людини є комплексним соціальним явищем, в якому концентруються різноманітні форми соціальної дійсності та суспільної свідомості.

Моральні аспекти змісту прав людини полягають у тому, що вони виражають ідею соціальної цінності особистості. Наприклад, у праві на життя, закріпленій в ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, проявляється висока повага до людського життя як безцінного, найвищого блага.

Політичні аспекти змісту прав людини полягають у тому, що ці права невід'ємні від демократії і складають необхідну умову, мету та сенс усіх демократичних інститутів влади. Формування і розвиток прав людини нерозривно пов'язані з генезисом демократії.

Соціально-економічні аспекти змісту прав людини пов'язані з тим, що вони детермінуються соціальними і економічними умовами існування суспільства. Вони висловлюють прогресивні потреби економічного розвитку людства, соціальні інтереси людей. І це один з найістотніших аспектів змісту прав людини.

У сучасній юридичній науці існують різні підходи до визначення змісту права людини на життя як особистого немайнового права. Одні автори розглядають його як право на збереження життя (індивідуальності) і розпорядження життям, [14, с. 50–59; 15, с. 68–75] у той час як інші – як право на сприяння

життю, яке здійснює держава в розумінні створення так званих необхідних умов існування [16, с. 5]. Є прихильники двохелементної та трьохелементної структури змісту права людини на життя.

М. Малейна підтримує двохелементну структуру змісту права людини на життя, об'єднуючи усі можливості, що випливають з нього, у дві групи: право на збереження життя (індивідуальності) та право на розпорядження життям [14, с. 50]. До права на збереження життя (індивідуальності) автор відносить відмову держави від війни та участі в ній, відмову від смертної кари чи обмеження її застосування, встановлення порядку обігу та застосування зброї, регулювання пересадки органів і тканин, генної інженерії, зміни біологічної статі людини. При цьому, розгляд можливостей, пов'язаних із збереженням індивідуальності людини в рамках права людини на життя обґрунтовується тим, що збереження людської індивідуальності тісно пов'язане з поняттям людини як суб'єкта права та відмежуванням її від інших осіб та об'єктів живої і неживої природи [14, с. 53].

Базуючись на змісті ст. 281 ЦК України, Я. Шевченко пропонує розглядати право на життя таким особистим немайновим правом, яке об'єднує два основні аспекти: право на власне життя та право давати життя іншим. При цьому до змісту права на власне життя автор включає право на фізичне існування, під яким розуміє природне право фізичної особи на існування як біологічного, психічного та соціального організму; право на фізичну (природну) смерть, яке охоплює абсолютну заборону задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя; право на медичні, наукові та інші дослідження та право на усунення небезпеки, що загрожує життю. До змісту права давати життя іншим Я. Шевченко відносить можливість виконання репродуктивної функції природним шляхом, а також право на стерилізацію, право на штучне переривання вагітності, право на штучне запліднення та перенесення зародка в організм жінки [17, с. 148–149].

А. Соловйов, підтримуючи думку щодо включення до змісту прав на життя такої складової, як розпорядження ним, зазначає, що право на життя включає в себе: право розпоряджатися своїм життям; право піддати своє життя ризику; право людини на самозахист свого життя; право вимагати від інших осіб утримуватись від протиправного позбавлення життя людини, усунути небезпеку життю, створену внаслідок підприємницької або іншої діяльності, створити умови для зниження ризику для життя; право очікувати захисту свого життя з боку інших осіб; право на проведення (не проведення) активної евтаназії; право на захист життя з боку держави в особі її уповноважених органів, а також міжнародних установ чи їх органів; можливість отримати належну юридичну охорону права на життя, його відповідного правового регулювання [18, с. 7].

На думку О. Домбровської, зміст права людини на життя охоплює такі елементи, як визначення початку та кінця життя (як можливість людини існувати в часі і просторі, тобто діяти чи бездіяти на влас-

ний розсуд); охорону життя (як можливість людини вимагати від зобов'язаних суб'єктів забезпечити існування в часі і просторі; гарантії від свавільного позбавлення людини життя; захист людиною свого життя та життя інших людей від протиправних посягань); користування захистом життя людини з боку держави; розпорядження власним життям; можливість постійно користуватись таким абсолютним природним соціальним благом існування в часі і просторі; можливість звертатись до компетентних і зобов'язаних суб'єктів з вимогою про відновлення порушеної можливості чи відшкодування збитків при посяганні на життя; запобігання передчасній смертності, включаючи дитячу; протипожежні профілактичні дії [19, с. 37–38].

Заслуговує на увагу позиція професорів П. Рабіновича та М. Хавронюка, які окреслюють зміст права людини на життя такими можливостями, як право народитися, право вимагати усунення небезпеки, створеної внаслідок підприємницької чи іншої діяльності, яка загрожує життю та здоров'ю, право на самозахист від реальної небезпеки для життя, у тому числі право на необхідну оборону, право на звернення за охороною і захистом свого життя до державних, недержавних та міжнародних органів і організацій, право на захист і на рятування життя кожної людини як від умисних чи необережних протиправних посягань інших осіб, так і від нещасних випадків, що пов'язані з техногенними катастрофами, природними катаклізмами, дією джерел підвищеної небезпеки тощо, уповноваженими працівниками правоохоронних органів, рятувальних служб, медичними та іншими працівниками, а також право на рятування свого життя іншими людьми відповідно до існуючих в суспільстві моральних і правових норм, право на те, що законодавство не міститиме жодних підстав для свавільного позбавлення людини життя, право розпоряджатись життям на власний розсуд, у тому числі піддавати його ризику, а також вимагати, щоби природні процеси вмирання йшли своїм ходом у заключній стадії смертельного захворювання чи поранення і життя штучно не продовжувалось [20, с. 117–118].

В. Погорілко в зміст права на життя включає:

- а) проведення державою миролюбної політики, яка виключає війни та конфлікти;
- б) заборону вбивств;
- в) боротьбу із злочинністю, особливо з терористичними акціями;
- г) попередження дитячої смертності;
- д) охорону від нещасних випадків на виробництві;
- е) профілактику дорожньо-транспортних пригод;
- є) профілактику пожежної безпеки;
- ж) заборону смертної кари тощо [21, с. 269].

На думку К. Веллмена зміст права на життя складається з таких складових елементів: смертна кара з точки зору моралі завжди є злом; не є злом убити когось, захищаючи своє життя; вбивця втрачає своє право не бути страченим; держава повинна надати кожному із своїх громадян засоби для існування; смертельно хворий може дозволити лікареві здій-

снити акт евтаназії, відмовившись від свого права на життя [22, с. 2].

Останнім часом у літературі намагаються вивести та нормативно закріпити право фізичної особи на смерть як складової права на життя чи як окремого суб'єктивного права. При цьому сутність цього права здебільшого зводиться до легалізації самогубств, евтаназії тощо. На сьогодні не склалися соціальні передумови закріплення цього права. Адже, легалізуючи таке право фізичної особи, їй повинна бути надана можливість реалізації цього права, надана узаконена можливість вибору – жити чи не жити.

Таким чином, до змісту права на життя не можна відносити право на смерть та право на самогубство, оскільки існування цих прав взагалі неможливе. Особисті немайнові права мають позитивний характер, і межа суб'єктивного права на життя – це певна встановлена міра поведінки. Якщо така межа не визначена в правовому акті або договорі, то вона визначається загальною засадою – цінністю конкретного блага. У цьому випадку це благо життя, яке повністю заперечує в ціннісному сенсі смерть, що благом ні в якому випадку бути не може [23, с. 72–73].

Звертаємо увагу, що структуру права можна визначати через структуру правоохоронюваного об'єкта. У такому випадку життя людини матиме трьохелементну будову:

- 1) життя фізичне як функціонування організму людини;
- 2) життя соціальне як сукупність громадських відносин, в які людина вступає як представник різноманітних соціальних спільнот (сім'я, професійний колектив, держава тощо);
- 3) життя внутрішнє, внутрішній світ людини як результат діяльності свідомого та несвідомого в людині.

У цьому зв'язку право на життя являє собою складне явище, структурними елементами якого є три права: право на фізичне існування людини, право на гідне життя і право на вільний духовний розвиток.

До внутрішніх елементів права людини на життя можна віднести:

- право фізичної особи на невід'ємність її життя (заборона свавільного та безпідставного позбавлення життя);
- заборона задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя (евтаназії);
- право фізичної особи захищати своє життя та здоров'я, а також життя та здоров'я іншої особи від протиправних посягань будь-якими засобами, не забороненими законом (у тому числі і право на позбавлення життя іншої особи);
- право на материнство;
- право на батьківство;
- право на штучне запліднення та перенесення зародка в організм жінки;
- право на стерилізацію;
- право на штучне переривання вагітності;
- право на застосування методів генетичної інженерії.

Висновки. Правове тлумачення права людини на життя необхідно розглядати з різних сторін, зважаючи на те, що досліджуване право є основним правом людини та має досить складну як внутрішню, так і зовнішню структуру, яка відображає його змістову сутність.

На нашу думку, під правом людини на життя слід розуміти сумарне суб'єктивне право, що припускає передбачену для індивіда нормами об'єктивного права міру можливої поведінки по користуванню життям як соціальним благом у цілях підтримки свого біологічного існування і саморозвитку особистості, здійснювану індивідом за допомогою його власних фактичних і

юридичних дій, включаючи вимоги до інших суб'єктів права, крім держави, а також забезпеченим з боку держави і суспільства абсолютним обов'язком щодо збереження, охорони і забезпечення гідного життя.

З метою уникнення неоднозначності в трактуванні, проблем реалізації особистого немайнового права, вважаємо за доцільне нормативно визначити поняття права людини на життя та виокремити його складові елементи.

Перспективою подальших розвідок вказаної проблематики є дослідження державних та громадських інституцій в системі гарантій реалізації права людини на життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Советский энциклопедический словарь. – 4-е изд. / под ред. А. М. Прохорова. – М. : Советская энциклопедия, 1989. – 1632 с.
2. Большая советская энциклопедия в 65 т. / под ред. О. Ю. Шмидта. – М. : Советская энциклопедия, 1933. – Т. 25. – 685 с.
3. Большая медицинская энциклопедия в 30 т. – 3-е изд. / под ред. Б.В. Петровского. – М. : Советская энциклопедия, 1978. – Т. 8. – 735 с.
4. Социологический справочник / под ред. В.И. Воловича. – К. : Политиздат Украины, 1990. – 382 с.
5. Ничипорович А. Человек как участник целостного саморазвивающегося потока на земле / А. Ничипорович // Общественные науки и современность. – 1993. – № 6. – С. 89–100.
6. Головистикова А.Н. Философское содержание категории жизнь и её реализация в праве / А.Н. Головистикова // Государство и право. – 2005. – № 6. – С. 30–39.
7. Ольховик Л.А. Право на життя / Л.А. Ольховик // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. – Вип. 17. – Одеса : Юрид. літ, 2003. – С. 160–167.
8. Кальченко Н.В. Гражданские права человека: современные проблемы теории и практики : [монография] / Н.В. Кальченко – Волгоград : 2004. – 187 с.
9. Романовський Г.Б. Право на життя: юридическа норма і доктрина / Г.Б. Романовський // Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права. – 2006. – № 2 (18). – С. 75–79.
10. Рогова О.Г. Право на життя в системі прав людини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О.Г. Рогова. – Х., 2006. – 21 с.
11. Перевозчикова Е.В. Конституционное право на жизнь и репродуктивные права человека : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право» / Е.В. Перевозчикова – Казань, 2006. – 25 с.
12. Романовский Г.Б. Право на жизнь в российском конституционном праве / Г.Б. Романовский // Современное право. – 2006. – № 9. – С. 48–52.
13. Люшер Ф. Конституционная защита прав и свобод личности. – пер с франц. / Ф. Люшер. – М. : Издательская группа «Прогресс» – «Универс», 1993. – 384 с.
14. Малеина М.Н. О праве на жизнь / М.Н. Малеина // Советское государство и право. – 1992. – № 2. – С. 50–59.
15. Ковалёв М.И. Право на жизнь и право на смерть / М.И. Ковалёв // Государство и право. – 1992. – № 7. – С. 68–75.
16. Ramcharan B.G. The Right to Life in International Law. / B.G. Ramcharan – Dordrecht / Boston / Lancaster: Martinus Nijhoff Publishers, 1985. – 523 p.
17. Цивільне право України: Академічний курс у 2-х томах / за ред. Я.М. Шевченко. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – Т. 1. – 518 с.
18. Соловійов А.В. Право людини на життя: цивільно-правові аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / А. В. Соловійов. – Львів, 2004. – 19 с.
19. Домбровська О. Зміст конституційного права на життя людини та громадянина / О. Домбровська // Право України. – 2002. – № 5. – С. 37–41.
20. Рабінович П. Права людини і громадянина: [навч. посібник] / П. Рабінович, М. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – 463 с.
21. Конституційне право України: [підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти] / [О.В. Городецький, М.І. Корнієнко, Є.Я. Кравець та ін.] ; за ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Наукова думка, 1999. – 520 с.
22. Wellman C. A. Theory of Rights. Persons under Laws, Institutions and Morals. / C. A. Wellman – Rowman and Allanheid Publishers, 1985. – 658 p.
23. Соловійов А. Деякі аспекти «права людини на смерть» / А. Соловійов // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 4. – С. 71–74.